

प्रकरण चौथे

जालना जिल्ह्यातील कृषीवर आधारित मोठे उद्योग

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ जालना जिल्ह्यातील बीज उद्योग
- ४.३ जालना जिल्ह्यातील साखर उद्योग
- ४.४ जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योग

प्रकरण चौथे

जालना जिल्ह्यातील कृषीवर आधारित मोठे उद्योग

४.१ प्रस्तावना :

कृषि क्षेत्रात बीज उद्योगाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. जालना जिल्ह्यात बीज उद्योगाची मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो. जालना येथे जागतिक स्तराच्या महिको कंपनीसारख्या विविध मोठ्या बीज उत्पादक कंपन्या आढळून येतात. भारतातील पहिल्या १० बीज उत्पादक कंपन्यांमध्ये जालना जिल्ह्यातील काही मुख्य कंपन्यांचा समावेश होतो. जिल्ह्यातील सीडस् कंपनी स्वतः बियाणांच्या उत्पादन व संशोधनात गुंतलेल्या असल्या तरीही त्या शेतकऱ्यांकडून उत्पादीत विविध प्रकारच्या बियाणांची खरेदी करतात व त्यावर प्रक्रिया करून ते विक्री करतात. यादृष्टीने बियाणांच्या संदर्भात बीज कंपन्यांचा हा उद्योग मोठ्या प्रमाणात उलाढाल करतात.

४.२ जालना जिल्ह्यातील बीज उद्योग:

जालना जिल्ह्यातील बियाणांचे उत्पादन, संशोधन व विक्री करणाऱ्या काही कंपन्यांचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ४.१

जालना जिल्ह्यातील बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची संख्या

(१९९१, २००१ व २०११)

अ. क्र.	सन	संख्या	% बदल
१	१९९१	११	--
२	२००१	२३	१०९
३	२०११	३६	५७

स्रोत: जालना जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, १९९१, २००१, २०११

तक्ता क्र. ४.१ मध्ये १९९१ ते २०११ या कालावधीतील बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची संख्या दर्शाविली आहे. सन १९९१ मध्ये जालना जिल्ह्यामध्ये एकुण ११ बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्या कार्यरत होत्या. यामध्ये प्रामुख्याने महिको, बेजो शितल, कृषीधन, विजय सीड्स कंपनी, निर्मल सीडस् अशा मोठ्या कंपन्यांचा समावेश होता. ७० च्या दशकात झालेल्या हरितक्रांतीनंतर बीज उत्पादनाला मोठी चालना मिळाली होती. त्यामुळे नव-नवीन कंपन्यांची स्थापना होऊन त्याद्वारे आधुनिक बिबियाणांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. सन २००१ पर्यंत बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची संख्या २३ पर्यंत पोहोचली. याचा अर्थ असा की, या दहा वर्षांत बिबियाणे कंपन्यांची संख्येत १०९% ने वाढ झाली जी सर्वाधिक दिसून येते. तर २०११ मध्ये हीच संख्या ३६ पर्यंत गेली. म्हणजे १९९१ ते २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये बीज उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांच्या संख्येत कमी वाढ झाली जी ५७% आहे. अलिकडच्या काळात बीज उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून आलेल नसली तरी या कंपन्यांच्या गुणात्मकदृष्ट्या वाढ झालेली दिसून येते. नवीन संकरित वाणांची निर्मिती तसेच जनुकिय तंत्रज्ञानाच्या आधारे बिबियाणे क्षेत्रात क्रांती केल्याचे दिसते.

जालना जिल्ह्यातील बीबियाणांचे उत्पादन, संशोधन व विक्री करणाऱ्या काही कंपन्यांचा आर्थिक उलाढालीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ४.२

जालना जिल्ह्यातील बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल
(कोटीमध्ये)

अ. क्र.	सन	वार्षिक आर्थिक उलाढाल (रु.कोटी)	% बदल
१	१९९१	८५०७	--
२	२००१	२०३६७	१३९
३	२०११	३६२९१	७८

स्रोत: बीज उत्पादक महासंघ, जालना

तक्ता क्र. ४.२ मध्ये जालना जिल्ह्यातील बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या सीडस् कंपन्यांची आर्थिक उलाढाल दर्शविली आहे. सन १९९१ मध्ये बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल रु.८५०७ कोटी इतकी होती जी सन २००१ पर्यंत २०३६७ कोटी इतकी झाली. या काळात बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल १३९% वाढलेली दिसते. अलिकडच्या काळात म्हणजे सन २०११ मध्ये बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल रु.३६२९१ कोटी इतकी झालेली दिसते. याचाच अर्थ असा की, २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये ही उलाढाल ७८% ने वाढलेली दिसते.

जालना जिल्ह्यातील काही महत्वाच्या बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या सीडस् कंपन्यांची माहिती खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे:

महाराष्ट्र हायब्रिड सिडस् कंपनी (महिको):

महाराष्ट्र हायब्रिड सिडस् कंपनी (महिको) ही जागतिक किर्तीचे डॉ. बी.आर. बारवाले यांनी स्थापन केलेली बीजकंपनी आहे. ही सिडस् कंपनी ३० विविध पिकांच्या उत्पादन, प्रक्रिया व विक्रीशी संबंधित आयएसओ ९००१:२००० प्रमाणित असलेली कंपनी आहे. जगभरात विविध ठिकाणी कार्यालये व मालमत्ता असलेली ही कंपनी संशोधन व गुणवत्ता विकासावर अधिक भर देते. या बळावरच कंपनीने ५००० पेक्षा जास्त वितरणक असलेले जाळे भारतात प्रस्थापित करून बियाणे क्षेत्रात आपले स्थान भक्कम केले आहे. जालना शहराजवळील दावलवाडी येथे कंपनीचे आंतरराष्ट्रीय मुख्यालय आहे. येथे महिको संशोधन केंद्र स्थापन केलेले आहे. याठिकाणी बियाणांचे आरोग्य, मॉलिक्युलर बायोलॉजी, रंगसुत्रातील वैगुण्य व आजार यांच्यामधील संबंध, रंगसुत्राची तपासणी, पेशींचे विभाजन, पेशी पॅथॉलॉजी, कीटकांचा अभ्यास, पीक परिवर्तनाचा अभ्यास येथील संशोधन केंद्रांत अतिशय शिस्तबद्ध पध्दतीने केला जातो. यासाठी आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा कुशल, उच्चशिक्षित व प्रशिक्षित कर्मचारी - अधिकारी यासाठी काणी कार्यरत आहे. जैवतंत्रज्ञानाचे बियाणांच्या

क्षेत्रातील महत्त्व लक्षात घेऊन कंपनीने जनुकीय क्षेत्रातील संशोधनास अधिक चालना दिली आहे. जैवतंत्रज्ञानाद्वारे निर्माण केलेल्या आधुनिक बियांचा शेतकऱ्यांना निश्चित फायदा होत आहे व भविष्यात तो अधिक प्रमाणात उपयुक्त ठरणार आहे. महिको कंपनीचे जगभरात विविध ठिकाणी बियाणे उत्पादन केंद्रे आहेत. या विविध केंद्रांत जवळपास १,००,००० शेतकरी उत्पादन कार्यात सक्रिय आहेत. महिको ही जगातील बहुदा पहिली बियाणे उत्पादन करणारी कंपनी असेल ज्यामध्ये जनुकीय सुधारित बियाणे उत्पादन करणाऱ्याचा मान मिळविला असेल. आज महिको कंपनी ३० विविध पिकांच्या जवळपास ११५ प्रजाती, तेलबिया पिके, तंतुमय पिके, कडधान्ये, भाजीपाला व फळभाज्या यांच्यासंदर्भाने संशोधन व उत्पादनाच्या कार्यात गुंतलेली आहे.

कृषीधन सीडस् लिमिटेड:

कृषीधन सीड्स कंपनी ही भारतातील बियाणे क्षेत्रातील एक अग्रगण्य व दर्जेदार बियाणे उत्पादन करणारी कंपनी आहे. कापूस, डाळी, कडधान्य, भाजीपाला या क्षेत्रात कंपनीचा हिस्सा महत्त्वाचा आहे. कृषीधन कंपनी फक्त बियाणांवर लक्ष केंद्रीत करत नाही तर पीकांच्या आरोग्य व पोषण या संदर्भाने शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे कार्यही करते. कृषीधन सीड्स कंपनीचे संशोधन व विकास कार्य हे भारतीय शास्त्रीय व औद्योगिक संशोधन संस्थेद्वारा मान्यताप्राप्त आहे. कंपनी ही संशोधन, उत्पादन, प्रक्रिया, पॅकिंग, मार्केटिंग या क्षेत्रात कार्यरत आहे. नुकतेच कृषीधन सीड्स कंपनीने कृषीधन भाजीपाला सीड्स नावांची अतिरिक्त कंपनी स्थापन केली आहे जी भाजीपाला व फळभाज्या विकासासाठी समर्पित आहे. एम.एम.बी. इंडिया व्दारा प्रमाणित असणाऱ्या कंपन्यांपैकी कृषीधन सीड्स कंपनी ही एक आहे. या कंपनीद्वार कपासीच्या बोलगार्ड या वाणाचे व्यावसायिकरण करण्यात आले आहे. जैवतंत्रज्ञान हे मानवी विकासाशी तसेच पर्यावरणाच्या काळजीची वचनबद्ध असणारी कंपनी आहे. कंपनीचा असा विश्वास आहे की, जैवतंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे पिकांच्या गुणवत्तेत व उत्पादकतेत मोठा फरक पडतो. कपाशी, भात,

सुर्यफुल, टोमॅटो, मिरची, वांगी इत्यादि पिक उत्पादन क्षेत्रात कंपनीचा मोठा वाटा आहे. कृषीधन कंपनी इतर स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहित करते ज्या शेतकऱ्यांच्या उत्थानासाठी कार्य करतात. कंपनीतील उच्चशिक्षित व प्रशिक्षित कर्मचारी - अधिकाऱ्यांच्या वर्ग जनकीय प्रजनन, विकास, संशोधन, गुणवत्ता व विकासाशी संबंधित कार्यात सहभागी आहे. तसेच शेतकऱ्यांना कमी खर्चात जास्तीत जास्त उत्पादन देणाऱ्या बियाणांच्या निर्मितीशी संबंधित आहे. सध्या असलेल्या बियाणांच्या उत्पादनाबरोबर अधिक नवीन बियाणांच्या प्रजाती शोधण्यावर येथील संशोधकांचा भर आहे.

बेजो शितल सीड्स कंपनी प्रा. लि. :

बेजो झडन, हॉलंड व शीतल हायब्रीड सीड्स कंपनीबरोबर करार करून बेजो शितल प्रा. लि. ही एक नवीन कंपनी १९८६ मध्ये स्थापन झाली. फळभाज्यांचे उत्पादन व वितरण यामध्ये वाढ होण्यासाठी तथा नवीन संकरित वाणांचे संशोधन करण्याच्या हेतुने या कंपनीच्या स्थापना झाली. फळभाज्यांच्या उत्पादन व वितरणामध्ये बेजो शितल ही भारतातील ३ री मोठी कंपनी आहे. मागच्या २० वर्षात बेजो शितल या कंपनीने मिरची, टोमॅटो, वांगी, भेंडी, कांदा व इतर भाजीपाला पिकांच्या संकरित वाणांची निर्मिती या कंपनीने केली आहे. नवीन संकरित वाणांच्या संशोधनासाठी बेजो शितल या कंपनीने ४०० एकर एवढी जमीन उपयोगात आणली आहे. कंपनीकडे जैवतंत्रज्ञान प्रयोगशाळा, टीश्युकल्चर, पॅथॉलॉजी व कोल्ड हाऊस अशा प्रकारच्या विविध कंपन्यामध्ये अनेक कुशल आणि अकुशनल कामगार काम करीत आहे.

बेजो शीतल किंवा कलश सीड्स:

बेजो शीतल किंवा कलश सीड्स ही बि-बियाणे कंपनी भाजीपाल्या बियाणांना समर्पित कंपनी असून सार्क देशासाठी उष्ण व समशितोष्ण प्रकारच्या हवामानातील देशांसाठी विविध प्रकारचे भाजीपाला पिकांच्या बियाणांच्या उत्पादनात अग्रेसर आहे. अलिकडेच कंपनीचे नाव बेजो शितल वरून कलश सीड्स असे करण्यात आले आहे. कलश सीड्स ही

कंपनी उष्ण हवामानातील शेतकऱ्यांच्या गरजा लक्षात घेता नवीन बियाणांच्या संशोधनात गुंतलेली असते. तरुण आणि नवोपक्रास उत्सुक असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या गरजा पुरविणे यावर कंपनी भर देत असते. या कंपनीचा संशोधन आणि विकास हा विभाग सुपोषित बियाणे, तणनाशके, कीटकनाशके आदिवर भर देतो. कंपनीने आतापर्यंत १००० पेक्षा जास्त भाज्यांची संकरित वाणांची निर्मिती केली असून प्रदेशनिहाय शेतकरी व ग्राहक यांच्या पसंतीनुसार ते उपलब्ध आहेत. जागतिक स्तरावरच्या अनेक संस्थांशी कंपनीने सहयोग करार केले आहेत ज्याद्वारे तंत्रज्ञानाची देवघेव केली जाते.

कलश सीड्स कंपनी ही बियाणांच्या संशोधनावर अधिक भर देते. कंपनीने सन १९९७ पासून संशोधन व विकास (रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट) हा विभाग सुरु केला आहे ज्यास केंद्र शासनाच्या विज्ञान व औद्योगिक संशोधन विभागाची मान्यता आहे. या विभागाद्वारे नियमितपणे नवीन बियाणांच्या संदर्भात संशोधन केले जाते.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात कंपनी ही आण्विक ओळख, तपासणी व त्यांच्या नवीन संकरित बियाणांच्या वापर यात अभिरुची ठेवते. या नविन तंत्रज्ञानाद्वारे बियाणे हे अधिक रोगप्रतिकारक, अधिक उत्पादनक्षम बनते. याशिवाय बियाणे हे जनुकीयदृष्ट्या शुध्द स्वरूपात मिळण्यास मदत होते.

टीश्युकल्चर या नवीन तंत्रापासूनही कंपनी चांगल्या प्रकारे अवगत आहे. या तंत्रज्ञानाचा वापर करून कंपनी ही नवीन भाजीपाला पिकांच्या नवीन वाणांच्या निर्मितीत मार्ग क्रमण करीत आहे. शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांपैकी एक समस्या म्हणजे पिकांवरील कीडींचा प्रादुर्भाव. यासाठी कंपनीकडे विविध प्रकारच्या कीडींसंदर्भात संशोधन करून पिकांच्या रोगावरील उपाय केले जातात.

कृषीधन सीड्स लिमिटेड:

भारतीय बियाणे क्षेत्रातील कृषीधन सीड्स ही बियाणे क्षेत्रातील एक अग्रेसर कंपनी आहे. भारतीय व्यावसायिक सीड्स कंपन्यांमध्ये या कंपनीचा मोठा भाग आहे. कपाशी,

दाळी, तृणधान्य, भाजापीला आदिमध्ये कंपनी बियाणे उत्पादन करते. कंपनी शेतकऱ्यांना पुरविण्यासोबतच त्यांच्या पोषणाचीही काळजी घेते. मुळातच ही कंपनी संशोधन आधारित संस्था आहे. या सीड्स कंपनीचे संशोधन आणि विकास हा विभाग भारतीय विज्ञान व औद्योगिक संशोधन संस्थेद्वारे प्रमाणित आहे. अलिकडेच या कंपनीने कृषीधन व्हीजिटोबल्स सीड्स इंडिया प्रा. लि. नावाची एक वेगळी कंपनी सुरु केली आहे. कृषीधन ही भारतातील पहिल्या तीन बियाणे कंपन्यांपैकी आहे जिने एम.एम.बी.कडून परवाना प्राप्त केला आहे ज्याद्वारे बोलगार्ड १, २ व ३ अशा बियाणांना बाजारात आणले आहे.

कृषिधन कंपनीचा जैवतंत्रज्ञानावर अधिक भर आहे. कंपनीचा संशोधन विभाग हा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाद्वारे कपासी, सुर्यफुल, टोमॅटो, वांगे, मिरची आदिंच्या बाबतीत संशोधन करण्यात गुंतलेली आहे. कृषीधन कंपनी ही स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहित करते ज्यामुळे शेतकऱ्यांना विविध आर्थिक फायद्याच्या योजनांचा लाभ मिळतो. क्षमता व अनुभव असलेले शास्त्रज्ञाद्वारे नवीन बियाणे निर्मितीवर कंपनी भर देते. शेतकऱ्यांना आकर्षित करू शकेल व त्यांना फायदा होईल अशा उच्चप्रतीच्या व गुणवत्तापूर्ण बियाणांच्या निर्मितीवर कंपनीचा भर आहे. कंपनीकडे ७ फार्म व त्यांचा २०२ एकराचा कार्यक्षेत्र आहे. कृषीधन कंपनीच्या बियाणांचे उत्पादन आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, उत्तराखंड, गुजरात आणि राजस्थान आदि राज्यात विविध ठिकाणी स्थापित उत्पादन एककाद्वारे केले जाते. निश्चित कालावधीत उत्तम दर्जाचे बियाणे देण्याचे ब्रिद कृषीधन सीड्स कंपनीने ब्रिद घेतलेले आहे.

४.३ जालना जिल्ह्यातील साखर उद्योगः

साखर उद्योगाचे ग्रामीण विकासात व भारताच्या अर्थव्यवस्थेत अनन्यसाधारण महत्व आहे. भारतातील साखर उद्योग हा सुती कापड उद्योगानंतर कृषिप्रक्रिया करणारा सर्वात मोठा उद्योग आहे. प्राचीन काळापासून भारतीयांना ऊस लागवडीचे तंत्र, साखर व गूळ निर्मितीची प्रक्रिया अवगत होती. भारत जगातील एकूण साखर उत्पादनापैकी सुमारे १५ टक्के साखर

उत्पादन करून ब्राझील नंतर दूसऱ्या स्थानी आहे. तर आशिया खंडातील एकूण साखर उत्पादनापैकी ४० टक्क्यांपेक्षा साखरेचे उत्पादन भारतात होते. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात (GDP) साखर उद्योगाचा हिस्सा १ टक्का आहे. केंद्र शासनाने पेट्रोल मध्ये १० टक्के इथेनॉल वापरण्याच्या कायद्यामुळे प्रदूषणाचे प्रमाण कमी होण्याबरोबरच वार्षिक ३० हजार कोटी रुपयांच्या परकिय चलनाची बचत होणार आहे. साखर उद्योगामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या जीवनात आर्थिक क्रांती झाली आहे. तसेच ग्रामीण भागातील दूध व्यवसाय, कुक्कूटपालन, फळे व भाजीपाला प्रक्रिया उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग सुविधा, रस्ते विकास, दूरसंचार सुविधा, मनोरंजन, औद्योगिक वसाहत, इत्यादींचा विकास झाल्याने या भागात शैक्षणिक, सामाजिक, राजकिय व आर्थिक बदल घडवून आला आहे.

महाराष्ट्र हे भारतातील प्रगतशील राज्य आहे. देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये राज्यातील कृषि, उद्योग व सेवा क्षेत्रांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सन २०११ मध्ये राज्याची लोकसंख्या ११.२४ करोड आहे. देशातील एकूण लोकसंख्येच्या ९.३० टक्के लोकसंख्या महाराष्ट्रात वास्तव्य करते. कोकण, नाशिक, पुणे, नागपूर, अमरावती व औरंगाबाद हे राज्याचे ६ प्रादेशिक विभाग आहेत. विस्तृत भूप्रदेश असलेल्या महाराष्ट्रात हवामान, जमीन, पीकपध्दती, सिंचन व्यवस्था इत्यादी बाबतीत विविधता आढळून येते. महाराष्ट्रातील सुमारे ८५ टक्के शेती ही मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. राज्यात २२५.७ लक्ष हेक्टर क्षेत्र शेतीयोग्य आहे. यापैकी ८५ टक्के जमीन विविध पिकांच्या लागवडीखाली आहे. राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र ४०३७ हजार हेक्टर आहे. हे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या मात्र १७.८ टक्के आहे. आजही राज्यातील ५५ टक्के लोकसंख्या शेती व संबंधित उद्योगावर अवलंबून आहे.

भारतातील ऊसाखालील क्षेत्र वाढत असून साखरेचे उत्पादन ही वाढलले आहे. उत्तरेकडील उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या राज्यांच्या तुलनेत दक्षिणेकडील महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू, आंध्रप्रदेश या राज्यात ऊस लागवडीस उशिरा प्रारंभ झाला. ऊस

पिकास अनुकूल असलेले हवामान महाराष्ट्रात असल्यामुळे राज्यास भारताचे शर्कराकुंभ म्हटले जाते.

राज्यातील पहिला साखर कारखाना ब्रिटीश कंपनीने १९१९ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील हरेगाव येथे बेलापूर शुगर अँड अलाईड इंडस्ट्रिज या नावाने सुरु केला. सन १९५० पूर्वी महाराष्ट्रात १३ खाजगी साखर कारखाने अस्तीत्वात होते. स्वातंत्र्यप्रातीनंतर १९४८ च्या औद्योगिक धोरणात ग्रामीण विकासासाठी सहकारी क्षेत्राला प्राधान्य दिले गेले. खाजगी साखर कारखान्यांकडून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक थांबवण्यासाठी पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटलांनी वैकूण्ठभाई मेहता व धनंजयराव गाडगीळ यांच्या सहकार्यामुळे १९५१ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील लोणी येथे पहिला सहकारी साखर कारखाना सुरु केला. महाराष्ट्र सरकारने साखर कारखान्यांच्या प्रस्तावाला मंजूरी देतांना सहकारी क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले. सहकारी साखर कारखान्यातील एकूण भाग भांडवलापैकी ३० ते ३५ टक्के भागभांडवल राज्य सरकार पुरवत असे. तर वित्तीय संस्थांकडून घेतलेल्या ७० टक्के भागभांडवलाची हमी केंद्र व राज्य सरकार घेत असत. त्यामुळे राज्यात सहकारी साखर कारखान्यांची स्थापना मोठ्या प्रमाणात झाली. सहकारी क्षेत्राच्या प्रगतीमुळे खाजगी साखर कारखान्यांचे सहकारीकरण करण्याची नवीन पद्धत महाराष्ट्रात सुरु झाली.

राज्यात ऊस लागवड, वाहतुक सुविधा, सहकारी बँक, रसायन उद्योग, शेतीतील सामग्री इ. कारणामुळे साखर उद्योगाला चालणा मिळालेली आहे. राज्यातील ऊसात शर्करेचा अंश ११ टक्के पर्यंत आहे. साखर उत्पादनात महाराष्ट्राचा भारतात प्रथम क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातून देशातील ३७ टक्के साखरेचे उत्पादन होते. महाराष्ट्रात सन १९५० ते सन १९६० या दहावर्षात मोठ्या प्रमाणात साखर उद्योगात वाढ झाली. सन १९५० पर्यंत फक्त १२ साखर कारखाने होते. ते सन १९७५ पर्यंत ५२ सहकारी साखर कारखाने महाराष्ट्रात स्थापन झाले. सन १९६७ मध्ये रामकृष्ण समिती आणि सन १९७४ मध्ये वर्षात 'शुगर

इंडस्ट्रीज कमेटी' स्थापन करण्यात आली. या समिती मार्फत दक्षिण भारतात ' नॅशनल शुगर इन्स्टिट्यूट,' कानपूरच्या धर्तीवर एक संस्था काढण्यासाठी गरज प्रतिपादन केली त्याचा परिणाम म्हणून राज्यात सहकारी साखर कारखान्यासाठी पुढाकार घेऊन महाराष्ट्राचे मा. मुख्यमंत्री स्व. वसंतदादा पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली १९ नोव्हेंबर १९७५ रोजी 'डेक्कन शुगर इन्स्टिट्यूटची' स्थापना करण्यात आली. दादांच्या निधनानंतर २० जून १९९० रोजी संस्थेचे नामकरण 'वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूट' असे करण्यात आले. सद्य स्थितीत महाराष्ट्रात सहकारी व खाजगी १८६ साखर कारखाने आहेत. मराठवाड्यात ५२ सहकारी व खाजगी साखर कारखाने आहेत.

जालना जिल्ह्यातील साखर कारखाने:

जालना जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांची स्थापनेविषयीची माहिती तक्ता क्र. ४.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता क्र.४.३

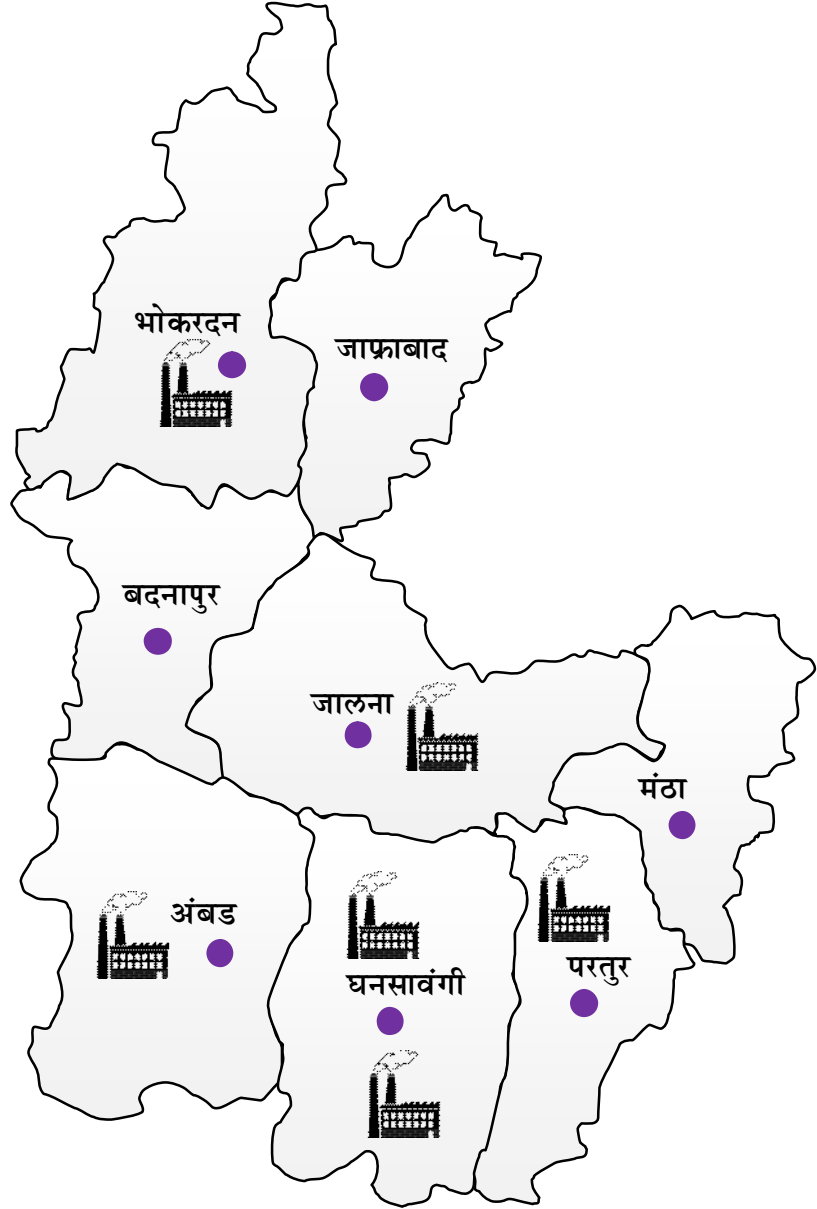
जालना जिल्ह्यातील साखर उद्योगांचा तपशील

(सन २०११ पर्यंत)

अ.क्र.	स्थापना वर्षे	तालुका	साखर कारखान्याचे नाव
१	१९९४	भोकरदन	रामेश्वर सहकारी साखर कारखाना
२	१९८२	अंबड	समर्थ सहकारी साखर कारखाना
३	२००९	घनसावंगी	सागर सहकारी साखर कारखाना
४	२०१०	घनसावंगी	समृद्धी साखर कारखाना,
५	१९९५	जालना	जालना सहकारी साखर कारखाना
६	२००६	परतुर	बागेश्वरी साखर कारखाना

स्रोत: साखर संचालक विभागीय कार्यालय, औरंगाबाद.

जालना जिल्हा
साखर कारखान्यांचे स्थान

० १५ ३० कि.मी.

साखर कारखाना

नकाशा क्र. ४.१

तक्ता क्र. ४.३ मध्ये जालना जिल्ह्यातील खाजगी व सहकारी तत्वावरील असे एकुण ६ साखर कारखाने दिसून येतात. सर्वात जुना साखर कारखाना म्हणून अंबड तालुक्यातील समर्थ सहकारी साखर कारखाना अंकुशनगर याची ओळख आहे. माजी खासदार कै.अंकुशरावजी टोपे यांच्या नेतृत्वाखाली सन १९८२ मध्ये या कारखान्याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. जिल्ह्यातील हा पहिला सहकारी साखर कारखाना होय. यानंतर जालना जिल्ह्याचे खासदार व माजी केंद्रीय मंत्री श्री. रावसाहेब पाटील दानवे यांच्या नेतृत्वाखाली भोकरदन येथील सिपोरा येथे सहकारी तत्वावर कारखाना स्थापन करण्यात आला.

जालना जिल्ह्यातील हे दोन जुने सहकारी तत्वावर चालणारे कारखाने आहेत. याशिवाय जालना शहराजवळ रामनगर येथे जालना सहकारी साखर कारखाना हा सन १९९५ मध्ये स्थापन झाला होता. जालना तालुक्यातील हा एकमेव सहकारी साखर कारखाना होय. याशिवाय अंकुशराव टोपे यांच्या समर्थ सहकारी साखर कारखान्याच्या मोठ्या व्यापामुळे त्याचे त्यांनी विभाजन करून सागर सहकारी साखर कारखाना हा तिर्थपुरी येथे स्थापन केला व जवळपास १० वर्षे चालवला. पुन्हा हा कारखाना आता समर्थ सहकारी साखर कारखाना युनिट नं. २ या नावाने चालविला जात आहे.

जालना जिल्ह्यातील साखर उद्योगासाठी आवश्यक असलेल्या उसाच्या उत्पादनाचा आढावा खालील तक्ता क्र. ४.४ मध्ये घेण्यात आला आहे. यानुसार असे दिसते की, ऊस व साखर उत्पादन हे बऱ्याच अंशी कमी जास्त झालेले आहे. सुरुवातीला म्हणजे सन १९९१ मध्ये उस उत्पादन हे २०६५८६ मे.टन इतके होते ते वाढून शेवटच्या वर्षी म्हणजे सन २०११ मध्ये २२३३६६ मे.टन. इतके झाले आहे. ऊस उत्पादन हे मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सन २००४ मध्ये १४७६०१ मे.टन इतकी घट झालेली दिसते जी सर्वाधिक आहे तर सर्वात कमी घट ही सन १९९३ मध्ये दिसून आली जी ५४५ मे.टन. इतकी नोंदविली गेली.

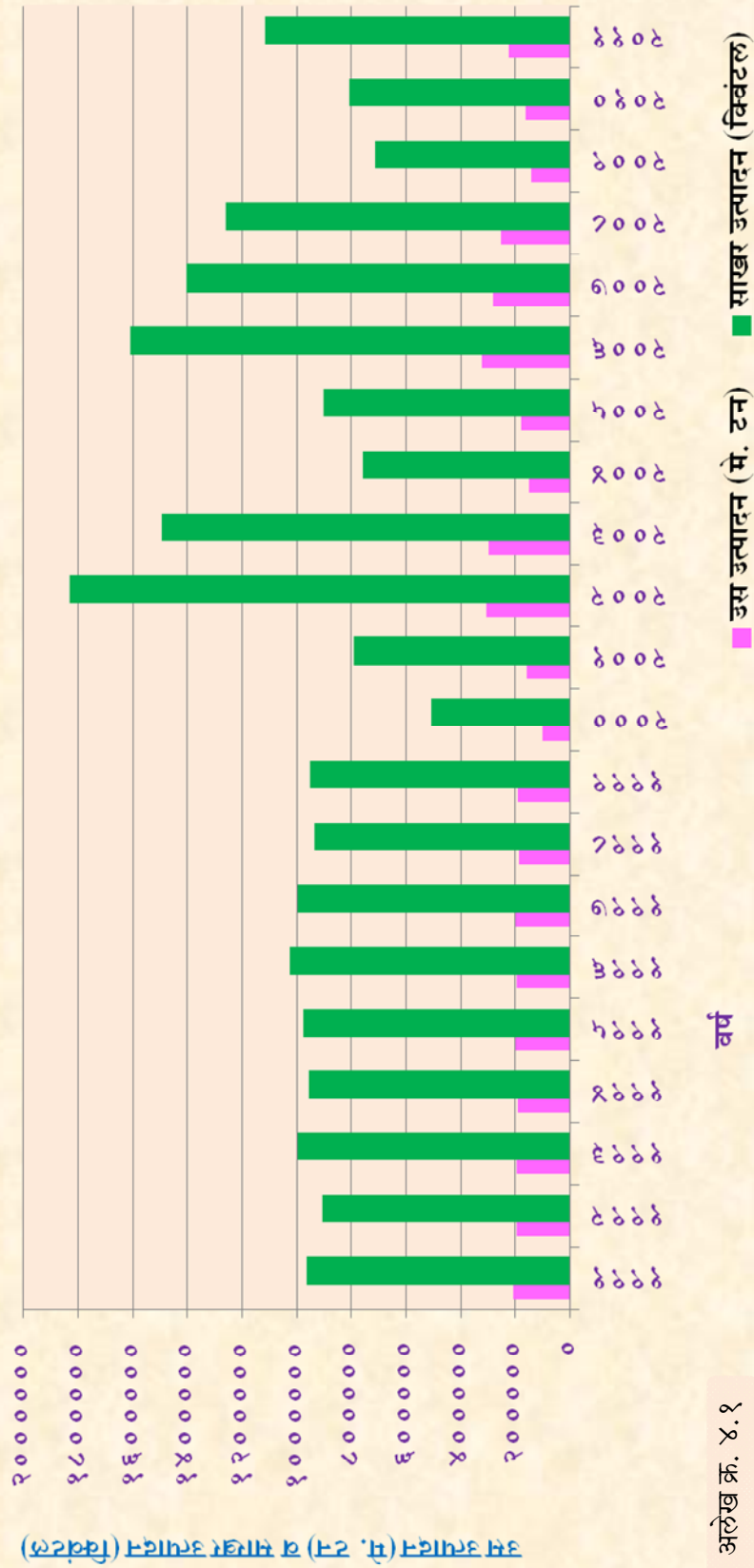
तक्ता क्रमांक ४.४

जालना जिल्ह्यातील ऊस उत्पादन व साखर उत्पादन (सन १९९१ ते २०११)

वर्ष	ऊस उत्पादन (मे. टन)	साखर उत्पादन (क्विंटल)
१९९१	२०६५८५	९६५०४३
१९९२	१९७२९३	९०७६२५
१९९३	१९६७४८	९९५०९२
१९९४	१९१०१७	९५६८१९
१९९५	२००६७०	९७६३४६
१९९६	१९७१२७	१०२७७३३
१९९७	२००७५०	९९८७५५
१९९८	१८६६८३	९३३४१६
१९९९	१९०४९३	९५२४६५
२०००	१०१६८१	५०८४०५
२००१	१५८१५१	७९०७५५
२००२	३०६३५७	१८३१७८५
२००३	२९९०४६	१४९५२३०
२००४	१५१४४५	७५७२२५
२००५	१८०५२९	९०२६४५
२००६	३२१५३८	१६०७६९०
२००७	२८०६७१	१४०३३५५
२००८	२५१६६३	१२५८३१५
२००९	१४२४११	७१२०५५
२०१०	१६२८९२	८०७१२५
२०११	२२३३६६	१११६८३५
	सहसंबंध (Correlation)	०.९८

स्त्रोत: विभागीय साखर संचालक कार्यालय, औरंगाबाद

जालना जिल्ह्यातील ऊस उत्पादन व साखर उत्पादन (सन १९९१ ते २०११)

अलेख क्र. ४.१

ऊर्वरित ज्या वर्षामध्ये ऊस उत्पादनात घट झालेली आहे ते असे : सन २००० - ८८८१२ मे.टन., २००३ - ७३११ मे.टन., २००७ - ४०८६७ मे.टन., २००८ - २९००८ मे.टन., १९९८ - १४४६७ मे.टन., १९९३ - ९८३७ मे.टन. व १९९४ - ५७३१ मे.टन..

मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सर्वात जास्त उस उत्पादनातील वाढ ही सन २००२ मध्ये आढळून आली जी १४८२०६ मे.टन इतकी होती याऊलट सर्वात कमी ऊस उत्पादनातील वाढ ही सन १९९७ मध्ये दिसून आली जी ३६२३ मे.टन इतकी होती. ऊस उत्पादनात वाढ झालेली इतर वर्षे अशी : सन १९९७ - ४०२३ मे.टन, १९९५ - १००५३ मे.टन, २००५ - २९०८४ मे.टन, २००१ - ५६४७० मे.टन, २०१० - ८०९५६ मे.टन व २००६ - १४१००९ मे. टन.

साखर उत्पादनाच्या बाबतीतही जालना जिल्ह्यात चढ-उतार आढळून येतात. सर्वात जास्त साखर उत्पादन हे सन २०११ मध्ये आढळून आले आहे जे १८३१७८५ मे.टन इतके आहे तर सर्वात कमी साखर उत्पादन हे ५०८४०५ मे.टन असून ते १९९२ या वर्षी दिसून आले. मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सर्वात जास्त घट ही सन २००४ मध्ये ७३८००५ मे.टन इतकी दिसून आली तर सर्वात कमी घट सन १९९७ मध्ये २८९७८ मे.टन इतकी दिसून आली. उर्वरित वर्षामध्ये झालेली घट अशी: सन २००९ - -५४६२६० मे.टन, २००० - -४४४०६० मे.टन, २००३ - -२३६५५५ मे.टन, २००७ - -२०४३३५ मे.टन, २००८ - १४५०४० मे.टन, १९९८ - ६५३३९ मे.टन व १९९४ - ३८२७३ मे.टन

साखर उत्पादनात एकुण १० वर्षे वाढ झालेली दिसते. सर्वात जास्त वाढ ही सन २००२ मध्ये झाली असून ती १०४१०३० मे.टन इतकी आहे तर सर्वात कमी वाढ ही सन १९९९ मध्ये आढळली जी १९०४९ मे.टन इतकी आहे. ऊर्वरित वर्षात झालेली वाढ अशी: सन १९९५ - १९५२७ मे.टन, १९९३ - ३००४९ मे.टन, १९९६ -

५१३८७ मे.टन, २००५ - १४५४२० मे.टन, २००१ - २८२३५० मे.टन, २०१० - ४०४७८० मे.टन व २००६-७०५०४५ मे.टन. साखर उत्पादन व उस उत्पादन यांच्यातील सहसंबंध काढला असता तो ०.९८ इतका आला आहे म्हणजेच या दोघांमध्ये उत्तम सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

जालना जिल्ह्यातील साखर उत्पादनाचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणात कमी जास्त झाल्याचे दिसून येते. यास अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. कारखान्यांची संख्या कमी झाली आहे याशिवाय जलसिंचनाची अवस्थाही विपरित आहे. जालना जिल्ह्याचा एकुण आकारमान कमी असल्याने व जलसिंचनाचे प्रमाणही कमी असल्याचे जिल्ह्यात फारसे साखर कारखाने आढळून येत नाही. जालना जिल्ह्यातील समर्थ सहकारी साखर कारखाना हा राज्यातील एक अग्रगण्य साखर कारखाना आहे. या कारखान्याचा विस्तृत अभ्यास करून त्याचे विवेचन खालीलप्रमाणे:

समर्थ सहकारी साखर कारखाना:

जालना जिल्ह्यातील पहिला, अंबड तालुक्यातील अंकुशनगर येथील औरंगाबाद-सोलापुर व जालना सोलापुर रोडवरील गोदावरी नदीच्या काठावर, समर्थाच्या पावनभूमीत 'समर्थ सहकारी साखर कारखाना'ची स्थापना २ जानेवारी १९८२ रोजी झाली. या कारखान्याचे कार्यक्षेत्र संपुर्ण अंबड व घनसावंगी तालुका असून एकुण २५३ गावाचे आहे. कारखाना कार्यक्षेत्रातील ७० गावामधील ३४ हजार हेक्टर जमिनिस पैठण जायकवाडी प्रकल्पाच्या डाव्या कालव्याचे पाणी मिळते.

कारखाना विभागातील अत्याधुनिक तंत्रप्रणाली :-

सन १९८५ मध्ये पहिला गाळप हंगाम सुरू झालेल्या या कारखान्याची क्षमता आजमितीस दुप्पटीने वाढली आहे. कारखान्यातील सर्व विभागाचे संगणकीकरण केले असून सर्व विभाग लॅबच्या माध्यमातून एकमेकास जोडले आहे. कारखान्याने वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे यांनी विक्रीत केलेली ई.आर.पी. सॉफ्टवेअर संगणक प्रणाली

कार्यान्वीत करून सर्व विभागात अत्याधुनिक तंत्राचा वापर केला आहे. कामकाजाच्या सोयीकरीता व्हीडीओ कॉन्फरन्सींग सिस्टीम कार्यान्वीत केलेले आहे. या आधारेच हा कारखाना आदर्शाचे मापदंड निर्माण करित आहे.

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यातील कामगार व कर्मचारी वर्गासाठी सोयीसुविधा :-

सध्या समर्थ सहकारी साखर कारखान्यामध्ये कायम, हंगामी व रोजंदारी असे एकूण १६५० कर्मचारी कार्यरत आहेत. कारखान्याचे व्यवस्थापन, अधिकारी आणि कर्मचारी यांच्यामध्ये पहिल्यापासूनच अत्यंत जिवाळ्याचे, सलोख्याचे व खेळीमेळीचे संबंध असल्याचे दिसते. कामगार हा कारखान्याचा महत्वाचा घटक समजून कारखान्याने कामगार व त्यांचे कुटुंबीय यांच्या करीता सदरील सोयीसुविधा पुरविल्या आहे :

१. समर्थ सहकारी साखर कारखाना परिसरात कर्मचारी व अधिकारी वर्ग निवासासाठी खोल्यांची व क्वार्टर्सची सोय केलेली आहे.
२. कर्मचाऱ्यांना नियमित पगार
३. प्रासंगिक, प्रोत्साहन बोनस दिला जातो.
४. कामगारांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या सोयीसाठी कारखाना कार्यस्थळी “साखर शाळेची” सुरुवात केलेली आहे.
५. साखर शाळेतील विद्यार्थ्यांना दरवर्षी शालेय साहित्य व गणवेशाचे साखर कारखान्याच्या वतीने वाटप केले जाते.
६. कर्मचाऱ्यांना संरक्षण म्हणून कर्मचारी ग्रूप व पर्सनल विम्याची सोय.
७. कर्मचारी व त्यांच्या कुटुंबियांच्या आरोग्य सेवेकरीता दवाखाना व रूग्णवाहीका यांची सोय.
८. सहकारी कामगार पतपेढीची सोय.

९. कर्मचारी वसाहतीसाठी पिण्याचे पाणी, रस्ते, वीज, वाचनालय जीवनावश्यक वस्तुचा पुरवठा सोयी केलेल्या आहेत.
१०. कर्मचाऱ्यासाठी दरवर्षी सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन.
११. कर्मचाऱ्यांच्या मुलांसाठी गणेश उद्यान, बालोद्यानची सोय.
१२. कामगारासाठी कर्मचारी ग्रुप ग्रॅच्युईटी स्कीम ची सोय.
१३. कर्मचारी ग्रुप लिक्व् इन्कॅशमेंट पॉलीसी ही कल्याणकारी योजना महाराष्ट्रात सर्वात प्रथम सन २००९ पासून या कारखान्यात राबविली जात आहे.
१४. ऊस तोडणी व वाहतूक मजूर विमा संरक्षण
१५. कामगारासाठी तातडीची आरोग्य सेवा उपलब्ध व्हावी म्हणून कारखाना व्यवस्थापनाने रूग्णवाहीकेची व्यवस्था केली आहे.

ऊस विकास योजना :-

साखर कारखान्याच्या कार्यक्षेत्रात ऊसाची अधिकाधिक लागवड व्हावी, कारखान्यास गाळप क्षमतेप्रमाणे ऊसाची उपलब्धता व्हावी, शेतकऱ्यांना ऊस लागवडी करिता प्रोत्साहित करण्यासाठी सदरील विविध ऊस विकास योजना राबविल्या जातात.

१.ऊस जाती :- कारखान्यास गाळप क्षमतेप्रमाणे सुधारीत व जादा साखर उतारा देणारा पुरेसा ऊस उपलब्ध व्हावा म्हणून शेतकऱ्यांना लवकर पक्व होणाऱ्या व जादा साखर उतारा असणाऱ्या ऊस जातीची लागवड करण्यास प्रवृत्त केले जाते. त्यामुळे कार्यक्षेत्रात सुधारीत ऊस जातीचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे.

२.ऊस बेणे मळा :- कारखान्याच्या संचालक मंडळाने कारखान्यावर १०० एकर जमीन ऊस बेणे मळ्यासाठी राखून ठेवलेली आहे. कारखाना बेणे मळ्यामध्ये वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे यांचेमार्फत तसेच वेगवेगळ्या ऊस जातीचे प्रात्यक्षिक प्लॉन्ट लागवड करून घेऊन त्याप्रमाणे कार्यक्षेत्रामध्ये शुद्ध व निरोगी बियाणेचा पुरवठा जास्तीत जास्त व्हावा या दृष्टीने प्रयत्न केले जातात.

३.संजीवनी ऊस लागवड प्रोत्साहन योजना :- ऊसाची उपलब्धता पुरेशा प्रमाणात होत रहावी या उद्देशाने साखर कारखान्याने विविध ऊस लागण हंगामात शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनासाठी ऊस बेणे (तोड / वाहतूकीसह, रासायनिक खते, किटक नाशके इ) चा १००% अनुदानावर प्रोत्साहनपर पुरवठा केला आहे.

४.ठिबकसिंचन संच योजना :- कमी पाण्यात जास्तीत जास्त क्षेत्रावर ऊस लागवड करणे, ऊस उत्पादनात वाढ करणे व चांगला साखर उतारा मिळणेसाठी पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी ऊस लागण हंगाम सन २००९-१० पासून शेतकऱ्यांना कारखान्यामार्फत १०% अनुदान देऊन समर्थ सहकारी बँकेमार्फत कर्जाची उपलब्धता आणि केंद्र व राज्य शासनाची सबसिडी मिळवून देऊन, ठिबक सिंचन संच बसविण्यास वेळोवेळी प्रोत्साहित केले जाते.

५.माती परिक्षण प्रयोगशाळा :- कार्यक्षेत्रातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी ऊसाकरीता पाणी व खतांच्या योग्य मात्रा वापराव्यात याचे मार्गदर्शन करण्यासाठी कारखाना साईटवर माती परिक्षण प्रयोगशाळेची उभारणी केली आहे. येथे शेतकऱ्यांना मातीचे नमुने विनामुल्य तपासुण दिले जातात.

६.ऊस पिक व मोटार पाईपलाईन कर्ज योजना.

७.हिरवळीचे खत, बियाणे पुरवठा योजना.

८.कमी अश्वशक्ती (छोटे) ट्रॅक्टर घेण्यास प्रोत्साहन.

९. गांडूळ खत पुरवठा.

१०. ऊस उत्पादक प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन.

११. कंपोस्ट (बायोअर्थ) खतांचा पुरवठा इ.

१२. शुगरबिट लागवड :- भारतामध्ये शर्कराकंद (शुगरबिट) लागवड करून साखर उत्पादन करण्याच्या प्रयत्नात महाराष्ट्रात प्रथमच प्रायोगिक तत्वावर शुगरबिट लागवड व गाळप प्रकल्प राबविण्यासाठी समर्थ सहकारी साखर कारखान्याची निवड झाली होती. त्याकरीता हंगाम २००६-०७ मध्ये कारखाना स्थळावर शुगरबिट गाळप मशीनरी यंत्रणा

उभारून वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे च्या मार्गदर्शनाखाली या वर्षात ८९.०५ एकर मध्ये ८७३.५६० मे.टन शुगरबिटचे उत्पादन घेऊन हा प्रयोग व हंगाम यशस्वीरित्या पार पाडला. इ. ऊस विकास योजना प्रोत्साहनात्मक दृष्टीने राबविल्या जातांना दिसते.

ऊसाचा खरेदी दर :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्याने ऊस उत्पादकांच्या ऊसास वेळोवेळी चांगला व वेळेवर भाव दिल्याने व इतर अन्न सवलतीमुळे कारखाना कार्यक्षेत्रात ऊस लागवडीच्या प्रमाणात सतत वाढ होत आहे. गळीत हंगाम २०१३-१४ करीता केंद्र शासनाने कारखान्याचा एफ.आर.पी. (वाजवी व किफायतशीर दर) निव्वळ ऊस दर प्रती मे.टन रु.१६५७.३० इतका निश्चित केला पण संचालक मंडळाने रु.२००० प्रती मे.टन अंतीम ऊस दर निश्चित केला होता. म्हणजे एफ.आर.पी. पेक्षा रु.३४२.७० प्रती मे.टन. जादा रक्कम ऊस उत्पादकांना अदा केली.

शेतकरी, कामगार, कर्मचारी व संचालक मंडळ संबंध :-

एखाद्या संस्थेचे कामकाज व्यवस्थीतपणे चालण्यासाठी कार्यरत असलेल्या कामगार, कर्मचारी, अधिकारी व व्यवस्थापन यांचे संबंध चांगले असणे महत्वाचे असते या कारखान्यातील कामगार कर्मचारी अधिकारी व कारखान्याचे व्यवस्थापन अधिकारी यांचे संबंध सहकार्य, सलोखा व जिद्दाळ्याचे असून खेळीमेळीच्या वातावरणात कर्मचाऱ्यांचे प्रश्न सोडविले जातात.

कर्मचारी संख्या :-

श्री.अंकुशराव टोपे यांची दूरदृष्टी, कार्यसंस्कृती आणि शिस्त त्याचप्रमाणे श्री.राजेशभैय्या टोपे यांची साथ म्हणूनच आज हा कारखाना ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा एक आधार स्तंभ बनून आहे. आज रोजी या कारखान्यात एकूण १६५० कर्मचारी कार्यरत आहेत. सहकार क्षेत्रातील अनेक कारखाने बंद पडत असतांना हा कारखाना अविरत व समर्थपणे सुरू आहे.

कारखाना संचलित उद्योगधंद्याची संसाधने :-

१. सहवीज निर्मिती प्रकल्प :-

आपल्या देशात अणूऊर्जा, कोळशापासून, जल ऊर्जा, पवन ऊर्जा, सौर ऊर्जा इ. स्रोतापासून वीज निर्मिती केली जाते. परंतु देशाची व राज्याची वाढती मागणी लक्षात घेता अलिकडच्या काळात ऊसाच्या चिपाडापासून (गॅसवर आधारित) सहवीज निर्मिती प्रकल्प उभारण्याचे धोरण केंद्र व राज्य शासनाने हाती घेतले आहे.

२. अल्कोहोल निर्मिती प्रकल्प :-

साखर कारखान्यामधून निघणारे मोलासिसवर प्रक्रिया करून अल्कोहोलची निर्मिती केली जाते. समर्थ सहकारी साखर कारखान्याने ३०,००० बल्क लिटर्स प्रतिदिन क्षमतेच्या डिस्टीलरी (अर्कशाळा) प्रकल्पाची उभारणी सन १९९३ साली पुर्ण करून अल्कोहोल उत्पादनास सुरुवात केली. अल्कोहोल विक्रीपासून मिळणाऱ्या अतिरिक्त उत्पादनातून शेतकऱ्यांच्या ऊसाला जास्तीचा भाव देण्यास मदत होते.

३. कंपोस्ट खत प्रकल्प :-

डिस्टीलरी प्रकल्पातून बाहेर पडणारे स्पेंटवॉश व कारखान्यातील परेसमड व कल्चर (जीवाणू) यांचे प्रमाणित मिश्रण करून एरोट्रिलर मशीनच्या साहाय्याने कंपोस्ट खत निर्माण केले जाते. कारखान्याने २०,००० मे.टन. प्रतिवर्ष क्षमतेचा कंपोस्ट खत प्रकल्प १९९४ मध्ये उभारून उत्पादनास सुरुवात केली. ऊस उत्पादन वाढीसाठी व जमीनीचा पोत सुधारण्यासाठी कंपोस्ट खत ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना प्रति एकरी ४ ते ५ मे.टन. रु. २५०/- प्रति मे.टन. याप्रमाणे नाममात्र दरात विक्री करण्यात येते.

४. गांडूळ खत प्रकल्प (समर्थ व्हर्मी कंपोस्ट) :-

ऊस पिकासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रासायनिक खताच्या अतिरेकामुळे कार्यक्षेत्रातील जमीन झारपड व मृतवत होऊ नये त्याचा ऊस उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होऊ नये. ऊस उत्पादनात वाढ व्हावी व जमीनीचा पोत टिकून राहावा यासाठी कारखान्याने २००६-०७ मध्ये कारखाना स्थळावर प्रतिमाह १०० मे.टन. क्षमतेचा गांडूळ खत प्रकल्प

कार्यान्वित केला आहे. यातून तयार होणारे उत्तम प्रतिये गांडूळ खत ना-नफा-ना-तोटा या तत्वावर ५० किलोची बॅग रु.१६२/- याप्रमाणे उधारीवर व रु.१५०/- याप्रमाणे रोखीने ऊस उत्पादक सभासदांना वितरीत केले जाते. २१

कारखान्यास मिळालेले पारितोषिक व बक्षिसे :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्याने सहकार क्षेत्रातील अर्थ, व्यवस्थापन, तांत्रिक अर्थक्षमता, आर्थिक मापदंड, ऊस विकास व संवर्धन इ. बाबतीत श्री. अंकुशराव टोपे यांच्या आदर्श कार्यशैलीमुळे उपरोक्त बाबतीत उच्च मापदंड निर्माण केलेले आहेत ते कारखान्यास आजवर मिळालेल्या पुरस्काराकडे बघितल्यास लक्षात येते.

१. सर्वोत्कृष्ट आर्थिक व्यवस्थापन पारितोषिक :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यास वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे यांनी उत्कृष्ट आर्थिक व्यवस्थापनाबद्दल आर्थिक वर्ष २०००-२००१, २००१-२००२, २००५-२००६ व २००९-२०१० मध्ये पारितोषिक देऊन गौरविले आहे. तसेच राष्ट्रीय सहकारी साखर कारखाना संघ लि. नवी दिल्ली या शासन अंगीकृत देशपातळीवर कार्य करणाऱ्या सहकारी शिखर संस्थेकडूनही देशपातळीवरील “आर्थिक व्यवस्थापन पुरस्कार” केंद्रीय अन्न व नागरी पुरवठा मंत्री प्रो.के.व्ही. थॉमस भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांच्या हस्ते देऊन गौरविले गेले.

२. सर्वोत्कृष्ट तांत्रिक कार्यक्षमता पारितोषिक :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यास महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ लि.मुंबई यांनी गळीत हंगाम २०००-२००१ करीता व वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट मांजरी, बु ११ पुणे यांनी २००३-२००४ व २००८-२००९ या आर्थिक वर्षात उत्कृष्ट तांत्रिक कार्यक्षमतेबद्दल पारितोषिक देऊन गौरविले आहे.

३. उत्कृष्ट ऊस विकास व संवर्धन पारितोषिक :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यास वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे यांनी गळीत हंगाम २००५-२००६ व २००९-२०१० करीता उत्कृष्ट विकासाबद्दल पारितोषिक देऊन गौरविले आहे.

४. उत्कृष्ट आर्थिक मापदंड पारितोषिक :-

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यास महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लि. मुंबई यांनी आर्थिक वर्ष २००७-२००८, २००८-२००९ व २००९-२०१० करीता सलग तीन आर्थिक वर्षात आर्थिक मापदंडाचे उत्कृष्ट पालन केल्याबद्दल व्याजात सुट दिली व पारितोषिक देऊन गौरविले आहे.

समर्थ सहकारी साखर कारखान्यास सन २०१२ मध्ये पुरस्काराची हॅटट्रिक:

अ. सहकारनिष्ठ पुरस्कार २०१२ :- महाराष्ट्र शासनाचे सहकार पणन व वस्त्रोद्योग विभागाच्या वतीने राज्यस्तरीय प्रथम क्रमांकाचा “सहकारनिष्ठ पुरस्कार २०१२” हा पुरस्कार मा.मुख्यमंत्री व मा.राज्यपाल यांच्या हस्ते देऊन गौरविले आहे.

ब. राष्ट्रीय सहकारी उत्कृष्टता पुरस्कार २०१२ :- राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली या शासन अंगीकृत शिखर संस्थेकडून देशपातळीवरील हा पुरस्कार महामहीम राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी व केंद्रीय कृषि मंत्री शरद पवार यांच्या हस्ते समर्थ चे संचालक श्री.अंकुशराव टोपे यांना देऊन गौरविण्यात आले.

क. सर्वोत्कृष्ट कार्यकारी संचालक पुरस्कार :- कारखान्याचे कार्यकारी संचालक श्री.बी.टी.पावसे यांना वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे यांच्याकडून “सर्वोत्कृष्ट कार्यकारी संचालक-२०१२” मा.मुख्यमंत्री व मा.केंद्रीय कृषीमंत्री यांच्या हस्ते देऊन गौरविण्यात आले आहे.

समर्थ सहकारी साखर कारखाना संचलीत इतर योजना :-

१) स्वयंचलीत हवामान केंद्र :--

ऊस पिकावर पडणारी कीड, लोकरी मावा यासारख्या रोगांच्या प्रादुर्भावामुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान होते. त्यातून शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होते हे जाणवल्याने त्यादृष्टीने ऊसावरील किडींच्या पूर्व सुचना देणारे हवामान विषयक मॉडेल तयार करण्याच्या दृष्टीने वसंतदादा शुगर इन्स्टीट्यूट, पुणे, आय.सी.आर.आय., नवी दिल्ली व समर्थ सहकारी साखर कारखाना यांच्या संयुक्त विद्यमाने कारखाना बेणे मळ्यामध्ये संगणकीकृत स्वयंचलीत हवामान केंद्रे सन २००५-०६ या वर्षात उभारण्यात आले. हे संपुर्ण संगणकीकृत असून एकाच वेळी वेगवेगळ्या हवामान विषयक रेकॉर्ड्स प्रत्येक मिनिटाला त्यामध्ये केले जाते त्याआधारे शेतकऱ्यांना ऊसावरील रोगांच्या अनूषंगाने पूर्वसुचना मिळते व होणारे आर्थिक नुकसान टाळता येते.

२) समर्थ व्यायाम शाळा व कुस्ती प्रशिक्षण केंद्र (जीम) :-

साखर कारखाना कार्यक्षेत्रात नामांकित पहिलवान तयार व्हावेत त्याकरीता व्यायाम शाळा व अद्ययावत सुविधा उपलब्ध असाव्यात यासाठी श्री. राजेश टोपे संकल्पनेतून समर्थ सहकारी साखर कारखान्याने कोल्हापूर - पुणे परिसरातील व्यायाम शाळेच्या धर्तीवर रु.६०.०० लाख खर्च करून अद्ययावत अशा समर्थ व्यायामशाळा व कुस्ती प्रशिक्षण केंद्राची उभारणी कारखाना परिसरात केली. प्रशिक्षणासाठी येणाऱ्या पहिलवानांची राहण्याची व्यवस्था कारखान्याने केली.

४.४ जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योगः

कृषि आधारित उद्योग व्यवसायामध्ये सुतगिरणी हा एक मुख्य व्यवसाय आहे. जालना जिल्ह्यात दोन दशकापासून कापसाचे जास्त उत्पादन होते. त्यामुळे सुतगिरणी उद्योगाला जालना जिल्ह्यातील मोठा वाव आहे. यामुळेच जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योगाची भरभराटी झालेली दिसून येते. जालना जिल्ह्यात असलेल्या सुतगिरणी ह्या जवळपास सर्वच

सहकारी तत्वावर असल्याचे दिसून येते. जालना जिल्ह्यातील सुतगिरण्यांची स्थापना व स्थान खालील तक्ता क्र.४.५ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.५

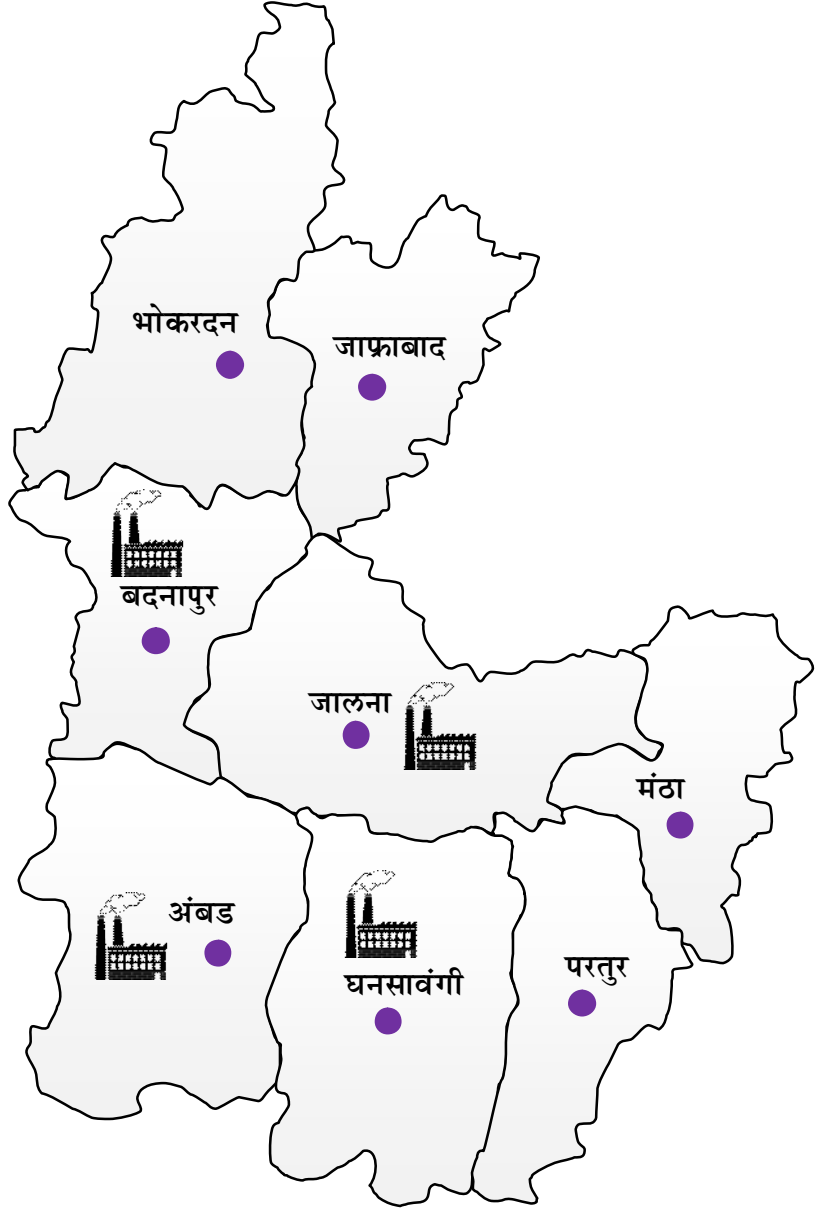
जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योग व त्यांची स्थापना

अ.क्र.	स्थापना वर्षे	तालुका	नाव
१	१९८८	जालना	जालना सहकारी सुतगिरणी
२	१९९०	अंबड	यशवंत सहकारी सुतगिरणी अंबड
३	१९९६	घनसावंगी	मत्स्योदरी सहकारी सुतगिरणी, घनसावंगी
४	२००४	बदनापुर	एस.के. टेक्सटाईल्स, बदनापुर

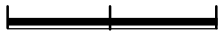
स्त्रोत: जालना जिल्हा सामाजिक - आर्थिक समालोचन - २०११

तक्ता क्र. ४.५ द्वारे असे लक्षात येते की, जालना जिल्ह्यातील पहिली व जुनी सुतगिरणी म्हणून जालना शहराजवळील कुंबेफळ शिवारातील जालना सहकारी सुतगिरणीची ओळख आहे. सध्या ही सुतगिरणी बंद अवस्थेत दिसून येते. १९९० मध्ये जिल्ह्यातील ज्येष्ठ नेते व सहकारमहर्षी कै. अंकुशरावजी टोपे यांनी अंबड येथे यशवंत सहकारी सुतगिरणी सहकारी तत्वावर स्थापन केली. आजही ही सुतगिरणी प्रगतीपथावर कार्यरत आहे. अंबड मतदारसंघाचे माजी आमदार विलास खरात यांनी १९९६ मध्ये घनसावंगी शहरापासून १० कि.मी. अंतरावर मत्स्योदरी सहकारी सुतगिरणी स्थापन केली. आज ही सुतगिरणी जिल्ह्यातील एक मोठी व सर्वाधिक उत्पादन देणारी सुतगिरणी म्हणून ओळखली जाते.

जालना जिल्हा
सुतगिरणींचे स्थान

० १५ ३० कि.मी.

सुतगिरणी

नकाशा क्र. ४.२

तक्ता क्रमांक ४.६

जालना जिल्ह्यातील सुतगिरणी उद्योगाचा तपशील

अ. क्र.	तपशील	जालना	अंबड	घनसावंगी	बदनापुर	एकुण
१	सुतगिरण्यांची संख्या	१	१	१	१	४
२	सदस्य संख्या (०००)	७	५	३	३	१८
३	गुंतवणूक (हजारात)	१५२१०	१०८७०	९२७५	१०१४५	४५५००
४	राज्य सरकार गुंतवणूक (हजारात)	१२७३५०	७५२००	७०३००	९०९५०	३६३८००
५	सुत / धागा / चकत्यांचे उत्पादन मुल्य (हजारात)	९८१२०	१०३१२२	८७८३६	५१९४९	३४१०२७
६	तोट्यात चालणाऱ्या सुतगिरण्यांची संख्या	०	०	०	१	१
७	तोट्याची रक्कम	०	०	०	२२६५	२२६५

स्रोत: जिल्हा दुय्यम निबंधक, सहकारी संस्था, जालना - २०११

वरील तक्त्यातून असे लक्षात येते की, जालना जिल्ह्यातील जालना, बदनापुर, घनसावंगी व अंबड या प्रत्येक तालुक्यात प्रत्येकी १ सुतगिरणी आहे. ऊर्वरित मंठा, परतुर, भोकरदन व जाफ्राबाद या तालुक्यामध्ये सुतगिरण्या आढळत नाही. या सुतगिरण्यातील तालुकानिहाय सदस्यसंख्या अशी: जालना - ७०००, अंबड- ५०००, घनसावंगी - ३००० व बदनापुर - ३०००, जालना जिल्हा एकुण - १८०००. सर्वाधिक सदस्य संख्या ही जालना तालुक्यात आढळते कारण येथील सुतगिरणी ही जिल्ह्यातील सर्वात जुनी अशी सुतगिरणी आहे. त्याखालोखाल अंबड येथील यशवंत सुतगिरणीचा क्रमांक येतो. येथे ५००० सदस्य संख्या आहे. गुंतवणुकीचा विचार करता जालना जिल्ह्यात सुतगिरणीतील एकुण गुंतवणूक ४०९३०० हजार एवढी दिसून येते. यापैकी सुतगिरण्यांची गुंतवणूक ही ४५५०० हजार एवढी आहे तर राज्य सरकारची गुंतवणूक ही ३६३८०० हजार एवढी आहे. सर्वात जास्त गुंतवणूक ही जालना तालुक्यातील सुतगिरणीत दिसून येते जी

१४२५६० हजार एवढी आहे. यातील सुतगिरणीचा स्वतःचा शेअर १५२१० हजार एवढा आहे तर शासनाचा शेअर १२७३५० हजार एवढा आहे. सर्वात कमी गुंतवणूक ही घनसावंगी तालुक्यातील सुतगिरणीत आढळून येते जी ७९५७५ हजार एवढी आहे. यातील सुतगिरणीचा हिस्सा ९२७५ हजार एवढा आहे तर शासनाचा हिस्सा ७०३०० इतका आहे.

सुतगिरण्यांद्वारे होत असलेल्या उत्पादन हे सुत / धागा / चकत्यांचा स्वरूपात असते. त्यांचे मुख्य तपासण्याचा प्रयत्नही येथे करण्यात आला आहे. जिल्ह्यातील सर्व सुतगिरण्यांद्वारे उत्पादित सुत / धाग्याचे मुख्य ३४१०२७ हजार एवढे आहे. सर्वाधिक मुख्य हे अंबड तालुक्यातील यशवंत सुतगिरणीचे आढळून येते तर सर्वात कमी मुख्य हे बदनापूर तालुक्यातील सुतगिरणीचे दिसते.

सुतगिरण्यांच्या आर्थिक स्थितीचा विचार करता जिल्ह्यातील एकूण ४ सुतगिरण्यांपैकी १ सुतगिरणी तोट्यात असल्याचे दिसते. या सुतगिरणीचा तोटा २२६५ हजार इतका आहे. कापूस व आदानांची वाढती किंमत, नवीन मशिनरींची गरज व खरेदी, व्यवस्थापनातील कमतरता याशिवाय पायाभूत गरजांच्या वाढत्या किंमती या सर्वांचा मेळ न बसल्यामुळे सुतगिरणी तोट्यात गेल्याचे दिसते.

जालना जिल्ह्यातील एक उत्तम व आदर्श सुतगिरणी म्हणून कै. अंकुशराव टोपे यांनी सहकारी तत्वावर उभारलेली यशवंत सहकारी सुतगिरणीचा अभ्यास विस्तृतपणे करण्यात आला आहे.

यशवंत सहकारी सुतगिरणी, अंबड :

महाराष्ट्रात १९६० ते ८०ची २ दशके सहकारी क्षेत्राच्या विकासाच्या दृष्टीने सूर्वर्णयुग म्हटले जाते. या कालावधीत महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्याबरोबरच कापूस उत्पादकांच्या सहकारी सूत गिरण्या सुद्धामोठ्या प्रमाणात सुरु झालेल्या दिसतात. देशातील पहिली सहकारी सुतगिरणी “कोल्हापूर जिल्हा शेतकरी विणकर सहकारी संस्था“ या नावाने

कोल्हापूर येथे उभारण्यात आली. कोल्हापूर नंतर, धुळे, चाळीसगाव, जळगाव, दक्षिण महाराष्ट्रात सोलापूर, बार्शी या ठिकाणीही सहकारी सुत गिरण्या सुरू झालेल्या होत्या.

अंबड व घनसावंगी तालुक्यातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या कापसाला उत्पादन खर्चाच्या तूलनेत योग्य भाव मिळाला, या तालुक्यातील बेरोजगार तरूणांच्या हाताला काम मिळावे या हेतूने श्री.अंकुशराव टोपे यांनी आपल्या विचारांच्या कार्यकर्त्यांना सोबत घेऊन अंबड येथे सहकारी सुतगिरणी उभारण्याचा संकल्प केला. या प्रकल्प उभारणीची जबाबदारी श्री.राजेशभैय्या टोपे यांच्यावर सोपविली व स्वतः मुख्य प्रवर्तकाची महत्वाची भुमिका पार पाडली. आठव्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत महाराष्ट्रामध्ये सहकारी सुतगिरण्या उभारणीचे धोरण आखल्यामुळे या काळात सुतगिरण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने परवाने देण्याचे ठरविले त्याप्रमाणे या सुतगिरणीस नियोजित “यशवंत सहकारी सुतगिरणी, मर्या. अंबड यांचे नावे मुख्य प्रवर्तकाचे खाते उघडण्यास शासनाने ११ जानेवारी १९९१ मध्ये परवानगी मिळाली.

सुतगिरणी नोंदणीसाठी आवश्यक असणारे रू.११.०० लाख सभासद भागभांडवल कापूस उत्पादक शेतकरी, कार्यकर्ते व हितचिंतक यांच्या सहकार्याने अल्पावधीत जमा करून मा. संचालक हातमाग, यंत्रमाग व वस्त्रोद्योग महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांच्याकडे जे.एल.एन/पी.आर.जी (ए) -३ दि.०६/०८/१९९१ रोजी संस्थेची महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० अन्वये नोंदणी करण्यात आली. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत या गिरणीची निवड झाल्यानुसार हा मिक्स पॅटर्न म्हणजे ३३६ रोटर्स व १०२७२ चात्या म्हणजेच २ ओपन एण्ड मशीन व २१ रिंगप्रेम मशीन असा मूळात रू.१६.७४ लाख एवढा वाढला.

सन १९९१ ते १९९४ या कालावधीमध्ये सुतगिरणीसाठी आवश्यक असणारी अंबडपासून २ किलोमीटर अंतरावर असलेली मौजे डावरगाव व अंबड शिवारातील ४५ एकर जमीन खरेदी, सिव्हील बांधकामे व मशीनरी उभारणी इ. कामे पूर्ण करून २२/०७/१९९४ ला प्रत्यक्ष सुत उत्पादनाला सुरूवात झाली. या काळात श्री. अंकुशराव

टोपे यांचे चिरंजीव राजेशभैय्या टोपे यांनी सुतगिरणीचे चेअरमन म्हणून महत्वाची भुमिका बजावली आणि अंबड तालुक्यातील पहिली सहकारी तत्वावरील सुतगिरणी उभारली. सुतगिरणीची उभारणी किंवा कुठलीही संस्था उभी करणे म्हणजे त्यामागे अथक परिश्रम, सचोटी, निष्ठा व सामाजिक तळमळ यांची गरज असते. ही भुमिका मुख्य प्रवर्तक व संस्थापक संचालक श्री. अंकुशराव टोपे यांनी मार्गदर्शक म्हणून या गिरणीच्या उभारणीत निभावली. या कार्यात तत्कालीन चेअरमन राजेशभैय्या टोपे यांच्या सोबतच श्रीरंगराव पैठणे, उत्तमराव पवार, मुरलीधरराव अवढळ, दौलतराव तौर, अमरसिंह खरात, बळीराम खोजे, फेतेयाबखाँ पठाण, दिनकरराव चेपटे, भास्करराव वरखडे, माणिकराव बर्डे, आसाराम आरसूळ, नारायण कंडारकर, मुरलीधरराव लोणे, निवृत्ती भद्रे अशी तत्कालीन कार्यकारी संचालक भिसे, कार्यकर्ते संचालक यांची साथही महत्वाची होती.

सन १९९१ मध्ये स्थापन झालेली ही सुतगिरणी मुळात १०२७२ चात्याची होती. तीचा विस्तार करून आज २५००० चात्यांची झाली. या सुतगिरणीच्या माध्यमातून शेतकऱ्याची सोय व आर्थिक लाभ याबरोबरीनेच जवळपास २५० बेरोजगारांना रोजगार देण्याचे कार्य या माध्यमातून झाले आहे व येथे काम करणाऱ्या कामगारांना आवश्यक सुविधा पूरविण्याचे काम ही सुतगिरणीच्या व्यवस्थापनातून केले जाते हे विशेष. एकूणच यशवंत सहकारी सुतगिरणीचे मुख्य प्रवर्तक श्री. अंकुशराव टोपे आणि राजेशभैय्या टोपे आणि संचालक मंडळ यांनी आजपर्यंत गिरणीचा नफा-तोटा यांचा विचार न करता झळ सोसूनही शेतकरी-कामगार हीत डोळ्यासमोर ठेवून या गिरणीची सहकाराची अविरतपणे चालु ठेवलेली आहे.

संदर्भ:

- मिश्र, पी. एल. (२०१३): प्रयोगात्मक भूगोल, विश्वभारती प्रकाशन, नवी दिल्ली.
- सिंह, जगदिश : संसाधन भूगोल, राधा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
- खांडवे, मु.अ.: औद्योगिक भूगोल, विद्या बुक्स, औरंगाबाद
- Alexander P. C. (1963): 'Industrial Estates in India, Asia Publication House, Bombay
- Bari S. A. (1972): Economic and Commercial Geography, New literature publishing Co. Ltd. Bombay
- Chaudhari M. R. (1970): Indian Industries Development and Location Oxford and I.B.H. Publication Co. Calcutta,
- Dubey R. N. and Singh R. L. (1973): Economic and commercial Geography, Kitab Mahal Allahabad,
- Estall R. C. and Buchanan R.O. (1980): Industrial Activity and Economic Geography, Hutchison and Co. Ltd. London
- Gatade D.G. (1995): 'Industrial Geography of India', Printwell, Jaipur
- Hilreth A.C. P.et.al. (1941): Effects of climate factors and sowing plants. The United States department of agriculture, year book 1941 Washington
- Iwran Siddique (1991): Land Development Banking, Khama Publisher New Delhi.
- Joshi N. C. (1995): Rejuvenating Rural Life through industrial growth, Kurukshetra, September Volume. XLIII No.12 P.9-13.
- Prakashrao V.L.S. (1942): The Geographer and the Localization of Industries, The Indian Geographical Journal. Vol.17, No.3